

Mezar Taşı Kitâbelerinde İstif

Hattat Sâmi ve Mümtâz Efendi'nin Mezar Taşları Örneği*

Fatih Sultan DEMİR | <https://orcid.org/0000-0003-3269-8346> | E-Posta: fatihultandemir@trabzon.edu.tr

Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk İslam Sanatları Tarihi, Trabzon, Türkiye

Abdulkadir DÜNDAR | <https://orcid.org/0000-0002-2713-6675> | E-Posta: abdulkadirdundar@yahoo.com

Yozgat Bozok Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk İslam Sanatları Tarihi, Yozgat, Türkiye

Öz

Mezar yapımı insanlık tarihi kadar eskidir. İlk insandan beri var olan bu yapı, her toplumun kendi gelenek ve inançları doğrultusunda farklı şekillerde tezâhür etmiştir. Bu çalışma Türklerin tarih boyunca insana vermiş oldukları değerlerin bir göstergesi olarak mezar taşı kültürünün son dönem uygulamaları hakkında bilgi vermeyi amaçlamaktadır. Dolayısıyla 19. yüzyıl ve sonrası Osmanlılarda mezar taşlarının almış olduğu şekilsel değişimler ve hüsn-i hattın uygulama biçimleri örnekler üzerinden verilmiştir. Ayrıca araştırmaya konu olan yüzyılı temsilen iki mezar taşı yazısı detaylı bir incelemeye tâbi tutulmuştur. Çalışmanın amacı öncelikle mezar taşlarında yazının ne zamandan beri kullanılmaya başlandığını ve geçirmiş olduğu aşamalar neticesinde istifli yazıların nasıl ortaya çıktığını tespit etmektir. Daha sonra hangi hat çeşidinin mezar taşı yazılarında kullanılmaya daha elverişli olduğunu ve bu yazıların hangi metotlarla mezar taşına tatbik edildiğini incelemektir. Bir diğer amaç ise istifli yazıların mezar taşlarında neden kullanıldığını, bununla birlikte kullanılan bu yazıların mezarın hangi kısmında yoğunlaştığını ve bu uygulamaların zirve dönemlerini tespit etmektir. Bu bağlamda araştırmamızda mezar taşlarında yazının hangi dönemde kullanılmaya başlandığı ve özellikle Anadolu coğrafyasındaki uygulamaları hakkında bilgi verilmiştir. Yazının mezar taşına tatbikinin arka planı ifade edildikten sonra hüsn-i hattın mezar taşına geçirilmesi ile ilgili usuller aktarılmıştır. Daha sonra mezar taşlarına istifli yazıların yoğun olarak kullanıldığı yerler önemli ve çarpıcı bazı örnekler üzerinden gösterilmiştir. Örnek görsellerin altına okunuşları, yazıldıkları tarih ve yazı çeşidi de yazılmıştır. Bu örnekler üzerinden mezar taşı kitâbetine müsâit olan yazılar verilmek

sûretiyle mezar taşında kullanılan yazı çeşitleri de ifade edilmiş olmaktadır. Çalışmamızda nitel araştırma yöntemlerinden kaynak tarama, örnekleme, karşılaştırma, kaynak göstermeye başvurulmuştur. Bu çerçevede dönemin sanat anlayışını ifade edecek düzeydeki örnek mezar taşları, kaynak taraması neticesinde elde edilmiş ve kullanılmıştır. Çalışma, yazının mezar taşına iptidâî şekilde ilk uygulamalarından başlayarak sanat değeri yüksek estetik yazıların elde edilmesine kadar geçen aşamaları göstermesi açısından önemlidir. Çalışmayı önemli kılan bir diğer husus da hat sanatının en güzel uygulama alanlarından biri olan mezar taşı kitâbetindeki yerinin görülmesidir. Bununla birlikte verilen örnekler neticesinde hat sanatının zirve dönemini, mezar taşına hâkk edilen hüsn-i hat yazılarının güzelliğinden anlamak mümkündür. Türkler İslâmiyet'i seçmelerinden sonra kadim kültürlerini İslâm ile yoğurdukları pek çok uygulama alanı bulmuşlardır. Türklerin İslâm'ın ruhuna uygun olarak devam ettirdikleri bu uygulamalardan biri de mezar taşlarıdır. Çalışma Türklerin bu alana yapmış oldukları katkıları göstermesi açısından önemlidir. Zira Türklerin bu konudaki gayreti olmasaydı bugün herhangi bir mezar taşı kültüründen bahsetmemiz mümkün olmayacaktı.

Anahtar kelimeler

Türk-İslâm Sanatları Tarihi, Mezar Taşı, Hat Sanatı, İstif, 19. Yüzyıl.

Atıf Bilgisi

Demir, Fatih Sultan. Dündar, Abdulkadir. "Mezar Taşı Kitâbelerinde İstif Hattat Sâmi ve Mümtâz Efendi'nin Mezar Taşları Örneği". Dini Araştırmalar 66 (Haziran 2024), 65-98.
<https://doi.org/10.15745/da.1439872>

Geliş Tarihi	19.02.2024
Kabul Tarihi	22.04.2024
Yayın Tarihi	28.06.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	*Bu çalışma Prof. Dr. Abdulkadir Dündar danışmanlığında Fatih Sultan Demir tarafından Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde hazırlanmakta olan "Hat Sanatında İstif" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Yazar Katkıları	Fatih Sultan DEMİR %50 – Abdülkadir Dündar %50
Benzerlik Taraması	Yapıldı – İntihal.net
Etik Bildirim	diniarastirmalar98@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Exhortation in Tombstone Inscriptions The Example of the Gravestones of Calligrapher Sâmi and Mümtâz Efendi

Fatih Sultan DEMİR | <https://orcid.org/0000-0003-3269-8346> | Email: fatihstulandemir@trabzon.edu.tr

Trabzon University, Faculty of Divinity, History of Turkish and İslamic Art, Trabzon, Türkiye

Abdulkadir DÜNDAR | <https://orcid.org/0000-0002-2713-6675> | Email: abdulkadirdundar@yahoo.com

Yozgat Bozok University, Faculty of Divinity, History of Turkish and İslamic Art, Yozgat, Türkiye

Abstract

Tomb construction, a practice as old as human history, has evolved in various forms over time, shaped by the traditions and beliefs of different societies. This study explores the recent practices of tombstone culture, specifically focusing on the stylistic changes observed in tombstones during the 19th century and later Ottoman periods, with a particular emphasis on the application of hüsn-i calligraphy. Through the analysis of two tombstone inscriptions from the targeted period, this research aims to elucidate the historical trajectory of writing on tombstones, particularly the emergence of stacked inscriptions. Additionally, the study seeks to evaluate the suitability of different calligraphic styles for tombstone inscriptions and the methods employed in their application. Furthermore, it aims to identify the motivations behind the use of stacked inscriptions, their placement on tombstones, and the periods during which they were most prevalent.

Drawing on qualitative research methods such as source scanning, sampling, comparison, and citation, this study utilizes a selection of tombstones representative of the artistic trends of the period. The research underscores the significance of tracing the evolution of tombstone inscriptions from their rudimentary beginnings to the development of aesthetically refined calligraphic styles. Moreover, it highlights the role of calligraphy as a prominent feature in gravestone inscriptions, serving as a testament to the intricate artistic expression within this medium.

The study also sheds light on the cultural amalgamation observed after the Turks' conversion to Islam, wherein tombstones emerged as a continuation of their ancient cultural practices within the Islamic framework. Consequently, this research underscores the

invaluable contributions of Turks to the development of tombstone culture, emphasizing the pivotal role they played in shaping its trajectory. Without their efforts, the rich heritage of tombstone culture would not be as prominent today.

Keywords

History of Turkish-Islamic Arts, Tombstone, Calligraphy, Stacking, 19th Century.

Citation

Demir, Fatih Sultan. Dündar, Abdulkadir. "Exhortation in Tombstone Inscriptions
The Example of the Gravestones of Calligrapher Sâmi and Mümtâz Efendi". *Religious Studies* 66 (June 2024), 65-98.
<https://doi.org/10.15745/da.1439872>

Date of Submission	19.02.2024
Date of Acceptance	22.04.2024
Date of Publication	28.06.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	* This study is based on the doctoral thesis titled "Stacking in Calligraphy", which is being prepared by Fatih Sultan Demir at Ankara University Institute of Social Sciences under the supervision of Dr. Abdulkadir Dündar.
Author Contributions	Fatih Sultan DEMİR %50 – Abdülkadir Dündar %50
Plagiarism Checks	Yes – İntihal.net
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	diniarastirmalar98@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

İnsanoğlu beden ve ruhtan müteşekkil bir varlık olarak Kur'ân-ı Kerim'in tabiriyle eşref-i mahlûkat¹ olarak yaratılmıştır. Varlığın fitratında olan doğmak ve ölmek insan için de geçerlidir. Dünya hayatı boyunca tüm dinler insanı bedenen bir olgunluğa erdirmek istedikleri gibi rûhen de arınmalarını isterler. Özellikle âhiret inancını bir îman esası olarak önceleyen semâvî dinler, inananlarının cesetlerine de değer vermiş ve onları koruma altına almıştır. Bu ise ölen kişilerin vücutlarının toprağa gömülme sûretiyle korunması sonucunu doğurmuştur. Ölen kişinin toprağa gömülme hâdisesi ise ilk insan ve peygamber Hz. Adem'in oğulları ile başlar.² Dolayısıyla insanlığın başlangıcından beri ölümlerin defnedilmesi hâdisesi var olmuş ve mezar taşlarının şâhitliği ile de günümüze kadar gelmiştir.

Âhiret inancını benimsemiş kültürlerin tamamında karşılaştığımız mezar yapıları toplumların kültürel yapısına, geleneklerine, inançlarına, ölen kişinin sosyal ve siyâsî konumuna göre değişik şekillerde tezâhür etmiştir. Eski medeniyetlerde devâsâ yapılar şeklinde de ortaya çıkan bu mezarlar sonraki dönemlerde küçülerek insanî boyutlara inmiştir.³

İslâmiyet, insanın tekâmülünü temel alan bir din olmakla birlikte asıl hedefi insanların bir araya geldiği toplumsal dönüşümdür. Bu doğrultuda İslâm dini toplumu ilgilendiren her konuda inananlara rehberlik etmiştir. Mezar yapısı veya şekliyle ilgili Kur'ân-ı Kerim'de doğrudan bir âyet olmamasına rağmen Hz. Peygamber'in ölüm ve definle ilgili uygulamalarından İslâm dininin bu husustaki görüşünü öğrenmek mümkündür.⁴ Gösterişten

¹ Kur'ân-ı Kerim Meâli, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), 309.

² el-Mâide 5/32: "Nihayet Allah, ona kardeşinin ölmüş cesedini nasıl örtüp gizleyeceğini göstermek için yeri eşeleyeni bir karga gönderdi..." ayet-i kerimesi bu vakıyı işaret etmektedir.

³ Kürşat Demirci, "Kabir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/33-35.

⁴ Hayrettin Karaman, "Ölüm, Ölü, Defin ve Merasimler", *İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri*, ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont- Aksel Tibet (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996), 1/3-15; Youssef Ragheb, "İslâm Hukukuna Göre Mezar Yapısı", *İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri*, ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont- Aksel Tibet (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996), 1/17-23.

uzak ve sadece ölenin yerini tespiti dayalı ilk dönem İslâm mezar anlayışı, İslâmiyet'in farklı coğrafyalarda yayılması ve değişik kültürlerden toplumların İslâmiyet'e girmesiyle zaman içerisinde bir dönüşüme uğradığı görülmektedir.⁵ İslâm dininin mezar anlayışındaki bâriz değişimin Türklerin İslâmiyet'i kabul etmeleriyle başladığı söylenebilir.⁶ Zira Türkler İslâm dinini seçmeleri ile daha önce sahip oldukları mezar geleneklerini tamamen terk etmemiş bilakis bu geleneklerini yeni form ve anlayışlarla zenginleştirerek daha ileri bir aşamaya taşımışlardır.⁷

Türk kültüründe mezar geleneği İslâmiyet öncesi döneme kadar uzanan köklü bir geçmişe sahiptir. Dolayısıyla mezar mimarisini Asya'nın tarih öncesi dönemlerinden itibaren görmek mümkündür.⁸ İslâmiyet öncesi Türk topluluklarında, Türk dünyasının genişliğine paralel olarak din konusunda farklı ve hatta birbirine zıt inanç ve uygulamaların olduğu görülmektedir.⁹ Birbirinden farklı inanç sistemlerine sahip olsalar da eski Türklerde öldükten sonra dünya hayatının bir benzerinin olacağı inancı hâkimdi. Bu inanç nedeniyle Türkler ölülerinin defnedilmesine önem vermişlerdir. Ölen kişinin hâtıralarını yâd etmek ve yıl dönümleri gibi belirli günlerde anmalar tertip etmek için mezar yerinin bilinir olması gereklidir.¹⁰ Bu defin hâdisesinin önemini vurgulamak ve sonraki nesillere aktarmak için de sanat açısından değerli, toplumsal yapıya uygun, ulusal değerleri içerisinde barındıran mezar taşlarını yapmışlardır.¹¹ İlk mezar yapıları olan kurganların ilham kaynağı Türk kültüründe kutsal kabul edilen çadırıdır.¹² Mezar taşı olarak kabul edilecek ilk uygulamalar kurganların

⁵ Beyhan Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992).

⁶ Metin Haseki, *Plastik Açından Türk Mezar Taşları* (İstanbul: İstanbul Devlet Güzel Sanat Akademisi, 1977), 1-68; Meryem Gökdere, "İslâm'da Mezar Şekli: Türk-İslâm Örneği", *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (Haziran 2023), 82-106.

⁷ Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, 1992, 1.

⁸ Halit Çal, "Türkiye'de Selçukludan Osmanlıya Türk-İslam Mezar-Mezar Taşları", *Türk İslam Sanatları Tarihi El Kitabı*, ed. Abdulkadir Dünder (İstanbul: Grafiker Yayınları, 2019), 492.

⁹ Çal, "Türkiye'de Selçukludan Osmanlıya Türk-İslam Mezar-Mezar Taşları", 485.

¹⁰ Çal, "Türkiye'de Selçukludan Osmanlıya Türk-İslam Mezar-Mezar Taşları", 487.

¹¹ Haseki, *Plastik Açından Türk Mezar Taşları*, 6.

¹² Cengiz Alyılmaz, "Eski Türklerde Mezar Geleneği", *Defin*, ed. Emine Gürsoy Naskali (İstanbul: Tarihçi Kitabevi,

üzerine konulan insan figürlü ve ölen kişinin hayattayken öldürdüğü, bu sayede diğer dünyaya gittikten sonra kendisine bağlı olacak ve hizmet edecek kişileri temsil eden balballar olmuştur.¹³ Bir başka mezar taşı uygulaması ise belirli kişiler için yapılan ancak içeriği ile bir mezar taşının ötesinde Türk töresine ve medeniyetine ait özellikleri barındıran Orhun kitâbeleridir.¹⁴ 10. yüzyılda Karahanlıların İslâmiyet'i seçmeleriyle birlikte Türklerin İslâm coğrafyasında mezar yapımıyla ilgili uygulanan katı kuralları esnettiği uygulamalarını görmek mümkündür.¹⁵ Bu anlayış Türklerin hüküm sürdüğü tüm coğrafyalarda kendini farklı uygulamalarla gösterse de temelde benzer oldukları görülmektedir. Türklerdeki mezar taşı uygulamalarının en güzel örneklerini Anadolu coğrafyasında görmek mümkündür. Özellikle Anadolu Selçuklu dönemi Ahlat mezar taşı uygulamaları Orhun âbidelerini andıran bir görünümde olmalarına karşın,¹⁶ Beylikler dönemi ve nihayetinde Osmanlılar zamanında mezar taşları için bir standartlaşmaya gidildiği söylenebilir.

Tarihi eserler, o bölgede yaşamış insanların oraya vurdukları mühür gibidir. Bir yerin âdiyetinin en mühim göstergesi orada bulunan târihî mîrastır. Bu mîras içerisinde dînî, sivil ve askerî mîmârî olarak adlandırılan yapılar bulunmakla beraber en önemlileri kuşkusuz mezar yapılarıdır. Bir gayrimenkul üzerinde mülkiyet hakkını gösteren tapu senetleri neyse mezar yapıları da o topraklarda yaşamış ve orayı vatan edinmiş insanların tapu belgeleri hükmündedir.¹⁷ Bu durum geçmişten bugüne mezar taşları veya yapıları ile ilgili pek çok çalışmanın yapılmasına sebep olmuştur. Çalışmaların her biri mezar taşlarının farklı

2012), 181.

¹³ Yaşar Çoruhlu, "Eski Türklerde 'Başka Bir Dünyada Yaşantı Mekânı' Olarak Mezar (Defin) Odası", *Defin*, ed. Emine Gürsoy Naskali (İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2012), 165; Alım Karamürsel, "Türklerde Mezar Geleneği", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 3/126.

¹⁴ Alyılmaz, "Eski Türklerde Mezar Geleneği", 185.

¹⁵ Hans-Peter Laqueur, *Hüve'l-Baki: İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010), 2.

¹⁶ Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, 1.

¹⁷ Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, VII; Eyüp Nefes, *Samsun Yöresinde Bulunan Mezar Taşları* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 1; Yusuf Bilen, "Türk-İslâm Medeniyeti ve Hat San'atı", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 33 (2014), 42-43.

yönelimine dönük olması hasebiyle çeşitlilik göstermektedir. Söz gelimi, edebiyat araştırmacıları için mezar taşı kitâbeleri söz sanatları yönünden¹⁸, hat ve tezyînî sanatlarla meşgul olanlar için yazının tasarımı ve geçirmiş olduğu aşamalar¹⁹, tarihçiler için bir belge²⁰, sosyoloji ve psikoloji çalışan araştırmacılar için dönemin sosyolojisini ve psikolojisini tahlil etmek açısından²¹ son derece önemli vesikâlardır. Mezar taşı kitâbeleri üzerine kaleme alınmış pek çok kitap²² ve bilimsel araştırma²³ vardır. Bu çalışmaların çoğu ortak özellikler ihtivâ etmekle birlikte, bazı yönleriyle birbirlerinden ayrılmaktadırlar.

Yapılan çalışmaların ortak özellikleri daha çok alana yönelik olarak bir yöreye,

¹⁸ Geniş bilgi için bkz: Mehmet Samsakçı, *Türk Mezar Taşı Edebiyatı-Ölüme Açılan Estetik Kapı* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2023); Onur Çetin, “Osmanlı Mezar Taşlarının Önemi ve Sanatsal Boyutu”, *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 43/1 (Haziran 2019), 39-52.

¹⁹ Geniş bilgi için bkz: Süleyman Berk, *Zamanı Aşan Taşlar: Zeytinburnu'nun Tarihî Mezar Taşları* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2016); Aziz Doğanay, *Klasik Devir İstanbul Hanedan Türbelerinde Tezyinat* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002); Canan Hanoğlu, *Batılılaşma Dönemi Mezar Taşları (Cilt 1:Metin)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015).

²⁰ Geniş bilgi için bkz: M. Çağatay Uluçay, “Sürgünler”, *Bellekten* 15/60 (1951), 507-591.

²¹ Geniş bilgi için bkz: Faruk Karaca, “‘Mezar Taşlarına Yansıyan Şekliyle’ Türk Kültüründe Hayat ve Ölümle ilgili Bazı Değerlendirmeler”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 14/3-4 (2001), 501-512.

²² Haseki, *Plastik Açısından Türk Mezar Taşları*; Yıldız Demiriz, *Osmanlı Mimarisi'nde Süsleme I Eken Devir (1300-1453)* (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979); Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, 1992; Hakkı Önkal, *Osmanlı Hanedan Türbeleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992); Hans-Peter Laqueur, *Osmanische Friedhöfe und Grabsteine in Istanbul* (Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag, 1993); Laqueur, *Osmanische Friedhöfe und Grabsteine in Istanbul*; Seyfi Başkan, *Karamanoğulları Dönemi Konya Mezar Taşları* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1996); Murat Yüksel, *Trabzon Sütlüklü Şehir Mezarlığı'ndaki Tarihi Şahsiyetler ve Kitabeler* (Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Müdürlüğü, 1998); Hakkı Önkal, *Selçuklu-Osmanlı Sultanları ve Türbeleri* (Ankara: Vakıflar genel müdürlüğü, 1999); Çal, “Türkiye’de Selçukludan Osmanlıya Türk-İslam Mezar-Mezar Taşları”; Murat Yüksel, *Akçaabat'ta Türk-İslam Eserleri ve Kitabeler* (Akçaabat: Akçaabat Belediyesi, 2006).

²³ A.Alım Güven(Karamürsel), *XV. Yüzyıl Osmanlı Mezar Taşları (İznik-Bursa-Edirne-İstanbul)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995); Eyüp Nefes, *Samsun Yöresinde Bulunan Mezar Taşları* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002); Sevinç Eren, *Trabzon İli Gülbahar Hatun ve Tavanlı Camii Hazireleri ile Küçük İmaret Mezarlığı'ndaki Mezar Taşları* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011); Nacide Uysal, *Süleymaniye Camii Haziresi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013); Saliha Bozer Bayraktar, *İstanbul Karacaahmet Mezarlığı 22 Numaralı Adadaki Mezar Taşları* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019); Abdül Halim Varol, *Aydın Kuşadası Adalızade Mezarlığı Osmanlı Mezar Taşları* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019); Hatice Kübra Budak, *Bursa Mustafakemalpaşa'daki Osmanlı Mezar Taşları* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Erdal Elmas, *Balıkesir Kitabeleri ve Mezar Taşları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023).

hazîreye veya mezarlığa ait mezar taşlarının tespit edilerek kataloglanması ve günümüz Türkçesine transkripsiyonu şeklindedir. Bu çalışmalar mezar taşlarının kayıt altına alınarak kataloglanması ve bu şekilde sonraki nesillere aktarılması açısından önemlidir. Ancak bu çalışmalar içerisinde Metin Haseki'nin "Plastik Açından Türk Mezar Taşları" kitabı farklı hususları değerlendirmesi bakımından kayda değerdir. Kitap, mezar taşı çalışmalarını dar bir çerçevenin dışına çıkararak daha genel bir perspektifle okuyucuya sunmaktadır. Bu doğrultuda Türk mezar taşlarının özelliklerini Selçuklu, Beylikler, Osmanlı dönemi ve zamanımızda yapılan mezar taşları başlığı altında detaylı bir şekilde aktarması eseri daha da kıymetli kılmaktadır. Bunun yanı sıra mezar taşlarında kullanılan yazı çeşitleri ve karakterleri üzerinde durması az sayıda çalışmada karşılaştığımız bir durumdur.²⁴ Beyhan Karamağaralı'nın, Anadolu'yu fetheden Türklerin İslâmiyet öncesi mezar geleneğinin devamı niteliğinde olan Ahlat yöresine ait mezar taşlarını konu alan "Ahlat Mezar Taşları" kitabı da kendini ayırttırmakta ve okuyucuya Türklerin eski mezar geleneklerinin Ahlat mezar taşlarındaki yansımalarını aktarması açısından önemlidir.²⁵ Son olarak Hüseyin Türkmenoğlu'na ait "Mezar-Mezarlık ve Mezar taşları üzerine Bir Bibliyografya Denemesi" 1989 yılına kadar yazılmış olan kitapları, tezleri ve makaleleri bir araya getirmesi açısından bu alanda çalışma yapacaklara yol gösterecek temel kaynaklar arasında yer almaktadır.²⁶

Mezar ve mezar taşları hakkında yapılan bilimsel çalışmalar da sayı yönünden oldukça fazladır. Bu çalışmaların her biri mezar taşları ile ilgili önemli ve spesifik konuları farklı yönleriyle derinlemesine ele almaları açısından kıymetlidir.²⁷ Bu konuda Faruk Karaca'nın

²⁴ Geniş bilgi için bkz. Haseki, *Plastik Açından Türk Mezar Taşları*.

²⁵ Geniş bilgi için bkz. Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*.

²⁶ Geniş bilgi için bkz. Hüseyin Türkmenoğlu, *Mezar-Mezarlık ve Mezartaşları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi* (Ankara: Öztekin Matbaası, 1989).

²⁷ Rıfkı Melül Meriç, "Anadolu Türk Tarihi Vesikaları: Akşehir Türbe ve Mezarları", *Türkiyat Mecmuası* 0/5 (1936), 141-212; Halit Çal, "Türkiye Mezar Taşı Tipleri 1: Güneş Tepelikliler", *Belleten* 85/303 (2020), 645-689; Halit Çal, "Karadeniz Bölgesinde 18. Yüzyıl Erkek Mezar Taşları", *Türk Kültürü ve Hacıbektaş Veli Araştırma Dergisi* 87 (2018), 103-151; Süleyman Berk, *Osmanlı Mezar Taşı Kitâbelerinin Estetiği*, ed. Tahir Çelikbağ, *II. Uluslararası Sanat ve Estetik Sempozyumu ve Sergisi*, (Elâzığ: Asos Yayınevi, 2018), 141-146; Recep Gün vd., "Vezirköprü Yöresine Bulunan 19. ve 20. Yüzyıl Osmanlı Mezar Taşları", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2016), 45-98; F.İsmail

“Mezar Taşlarına Yansıyan Şekliyle Türk Kültüründe Hayat ve Ölümle İlgili Bazı Değerlendirmeler” adlı çalışması Türk kültüründe mezar taşları geleneği ve ölüm telakkîsi arasında kurmuş olduğu ilişki ve özellikle mezar taşlarına yazılan yazılardan hareketle ölümün algılanış biçimi, insanların ölüm karşısında göstermiş olduğu tutumların psikolojik ve sosyolojik tahlillerini ele alması çalışmayı farklı kılmaktadır.

Yapılan çalışmalar dikkatle incelendiğinde mezar taşlarının pek çok farklı yönden incelenmeye tabi tutulduğu görülmektedir. Bu çalışmalar mezar taşlarının târihî seyri hakkında detaylı mâlûmatlar içerdiği gibi mezar taşlarında kullanılan malzemelerin yapısından, taşlardaki işçiliğe kadar pek çok konu hakkında olabilmektedir. Mezar taşı üzerinde bulunan yazılar da araştırmacıların dikkatle inceledikleri konular arasında olmuştur. Ancak yazı kısmı içerik cihetiyle daha fazla ön planda tutulmuştur. Dolayısıyla yazının mezar taşı kitâbelerinde şekil ve tasarımının yeterince ele alınmadığı görülmektedir. Bu sebeple çalışmamız münhasıran mezar taşlarındaki yazının istiflenmesi ve tasarımı üzerinde olacaktır.

Mezar taşlarının târihî seyri içinde almış olduğu şekilsel değişiklikler veya kullanılan malzemeler, şâhidelerin serpuş ve süsleme özellikleri veya mezar taşının taş işçiliği gibi hususlar araştırmanın kapsamını çok fazla genişleteceğinden incelemeye tabi tutulmayacaktır. Bu sebeple mezar ve mezar taşlarının tarihi seyrini ilgili çalışmalara bırakarak daha çok mezar taşlarında kullanılan yazı çeşitleri, yazının mezar taşına uygulanma biçimi ve mezar taşı yazılarında kullanılan istifli yazılardan bahsedilecektir.

Bu çalışmada mezar yapıları olan türbe ve kümbetler kapsam dışı bırakılmıştır.

Ayanoğlu, “Fatih Devri Ricali Mezar Taşları ve Kitâbeleri”, *Vakıflar Dergisi* 4 (2006), 193-208; Ahmet Sacit Açıkgözoğlu, “Mezar Taşı Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 7/14 (2009), 297-314; Gökdere, “İslâm'da Mezar Şekli: Türk-İslâm Örneği”; Edip Yılmaz, “Tarihi Mezar Taşı Kitabelerinde Ayet, Hadis ve Güzel Sözlerden Örnekler”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2020), 428-442; Mustafa Aksoy, “Diyarbakır'daki Koç, Koyun Başlı Mezar Taşları İle Kilimlerde Kullanılan Damgaların Tarihi Örnekleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 122/240 (2019), 99-106; Gülay Apa Kurtişoğlu, “Sadelikten Gösterişe Edirne Osmanlı Dönemi Mezar Taşları”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 9/16 (2018), 32-56; Karaca, ““Mezar Taşlarına Yansıyan Şekliyle’ Türk Kültüründe Hayat ve Ölümle ilgili Bazı Değerlendirmeler”.

Çalışmamıza kaynaklık eden mezar taşlarının sayıca fazla oluşu zorunlu olarak bir kısıtlamayı beraberinde getirmektedir. Bu itibarla çalışmamız 19. yüzyıl ve sonrası mezar şâhide taşları temel alınarak yapılmıştır. Dönemin genel özellikleri ve yazı kullanımları daha çok serlevha kısmındaki hat örneklerinden verilmiş, hattat Sâmi Efendi ve Mümtâz Efendi'nin mezar taşları ise detaylı bir incelemeye tabi tutulmuştur.

1. Mezar Taşlarında Yazının Kullanımı

Hemen her toplum, hayatın olağan akışı içinde cereyan eden hâdiselere karşı değişik kültürler oluşturmuştur. Ölüm gibi toplumu oluşturan bireylerin tamamı üzerinde derin bir etkiye sahip olan bir olaya karşı insanların bir tutum geliştirmesi kaçınılmazdır. Toplumların geliştirmiş oldukları bu tutum ve davranışlar; gelenekleri, dini anlayışları ve zamanın rûhu ile ilintilidir. Bundan dolayı her toplumun ölüm algısı farklı olduğu gibi ölü gömme, mezar ve mezar taşı gibi uygulamaları farklılık göstermektedir.²⁸

Ölüm hadisesinin yakıcı etkisi ve ayrılık acısının getirmiş olduğu duygular karşısında insanlar mezar taşına yazılar yazmışlardır. Bunun neticesinde insanlar mezar başına diktikleri bir taşla hem ölülerini ebedileştirmek veya mezarı durdukça anılmasını sağlamak hem de kendi iç dünyaları ve ölen kişi ile ilgili fikirlerini başkalarına aktarmak için bir çaba içerisinde bulunmuşlardır.²⁹ Bu çabanın neticesi olarak mezar taşlarına ölen kişi ile ilgili resim, şekil ve yazı yazmak gibi eylemlerde bulunmuşlardır. Bu faaliyetler içerisinde yazının önemli bir yeri olduğu muhakkaktır. Çünkü yazı merâmını anlatma hususunda şekil ve resme göre daha nettir. Mezar taşı yazıları öteki âleme göçen kişiyle bu dünyada yaşayanlar arasında yapılmış bir diyalog gibidir. Mezar taşı yazılarını önemli kılan bir diğer husus o milletin dünya hayatına olan bakışı, ölüm ve hayat telakkîlerini yansıtması, bunun yanında sadece yazıyı okuyup

²⁸ Karaca, “Mezar Taşlarına Yansıyan Şekliyle’ Türk Kültüründe Hayat ve Ölümle ilgili Bazı Değerlendirmeler”, 501.

²⁹ Karaca, “Mezar Taşlarına Yansıyan Şekliyle’ Türk Kültüründe Hayat ve Ölümle ilgili Bazı Değerlendirmeler”, 502.

anlayabilen insanlara hitap etmesindedir. Bu ise yazıyı mezar mîmârîsinin merkezî konumuna getirmektedir.³⁰

Yukarıda değindiğimiz üzere tarihi seyir içerisinde Türkler, ölülerine göstermiş oldukları değer bir yansıması olarak genel ve yaygın bir şekilde cenazelerini defnettikleri ve hâtıralarını canlı tutmak için mezar taşları diktiklerini ifade etmiştik. En çok bilinen Orhun Anıtları olmak üzere özellikle Yenisey yazıtlarında mezar taşı yazısının ilk uygulamalarını görmekteyiz. Orhun Anıtları üst düzey devlet idârecilerinin mezar taşları olması hasebiyle içerik olarak ölüm olayının dışında toplumsal hâdiselere değinmesi açısından farklılaşmakta, buna karşın Yenisey yazıtları alt rütbeli görevlilere ait olduğundan sadece ölüm ile ilgili bilgiler içermektedir.³¹

İlk İslâm devletlerinde İslâm anlayışının katı uygulamaları neticesinde rastlamadığımız mezar taşı yazıları İslâm dininin diğer bölgelere yayılması ve farklı kültürden insanların Müslüman olmalarıyla birlikte yumuşadığı görülmektedir. İslâmiyet'in tasvir ile ilgili hassâsiyetleri de göz önüne alındığında pek çok farklı alanda kullanıldığı gibi yazı, mezar taşlarında da sıklıkla ve özenle kullanılmıştır. Bu uygulamaların ilk örneklerini Türklerin İslâm ile tanıştıktan sonraki dönemlerinde ölen kişilerin mezar taşlarına küçük ve biçimsiz şekilde yazılan yazılarda görülebilir.³²

Yazı, Anadolu sahasında mezar taşlarında figüratif bir unsur olarak resmin yerine kullanılmıştır. 11. yüzyıldan başlayıp 15. yüzyıla kadar Selçuklu ve Beylikler dönemini içine alan bu zaman diliminde mezar taşlarında görülen yazıların çoğunlukla Arapça kısmen de olsa Farsça ile yazıldıkları görülmektedir. Bu dönemde yapılmış olan ve Türk İslâm dünyasının

³⁰ Svetlana Çervonnaya, "Tatar ve Nogay Türklerinin İslâmî Mezar Yazıtlarında Yaşam ve Ölüm Kavramı", *Defin*, ed. Emine Gürsoy Naskali (Kadıköy, İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2012), 240.

³¹ Halit Çal, "Orta Asya'dan (8-9 YY) Türkiye'ye Mezar Taşlarında Yazılar", *V. Uluslararası Türkoloji Kongresi "Kültürel Etkileşim ve Medeniyetler İttifakı"*, (Türkistan: Turan Matbaası, 2013), 591; Halit Çal, "Erken Osmanlı Dönemi Mezar-Mezar Taşları", *Fetih Öncesi Osmanlı Sanatı ve Mimarisi*, ed. Yıldırım Özbek - Ayşe Budak (İstanbul: Literatürk Academia, 2020), 518.

³² Muhlisahon Rustamova, "Orta Asya'da Erken İslâmî Dönem Mezar Taşları", *Anasay* 0/21 (2022), 269.

en eski mezarları olma hüviyetine sahip Ahlat mezar taşları yazının sadece şâhide taşlarına değil aynı zamanda sanduka kısımlarına da icrâ edilişi ile güzel bir örneklik teşkil etmektedir.³³ 17. yüzyıla kadar Anadolu'nun pek çok yerinde sanduka tipi mezarlar görülse de Osmanlı'nın kuruluşundan sonuna kadar yerini tepeliği değişik şekillerde olabilen dikdörtgen prizmal baş ve ayak şâhideli mezar taşlarına bırakmıştır. Osmanlı dönemi mezar taşı yazılarının 16. yüzyıla gelinceye kadar Arapça ve Farsça ibârelerin devam ettiği ancak daha sonra Türkçe'nin diğer alanlarda olduğu gibi mezar taşı yazılarında da hâkimiyet kurduğu söylenebilir.³⁴

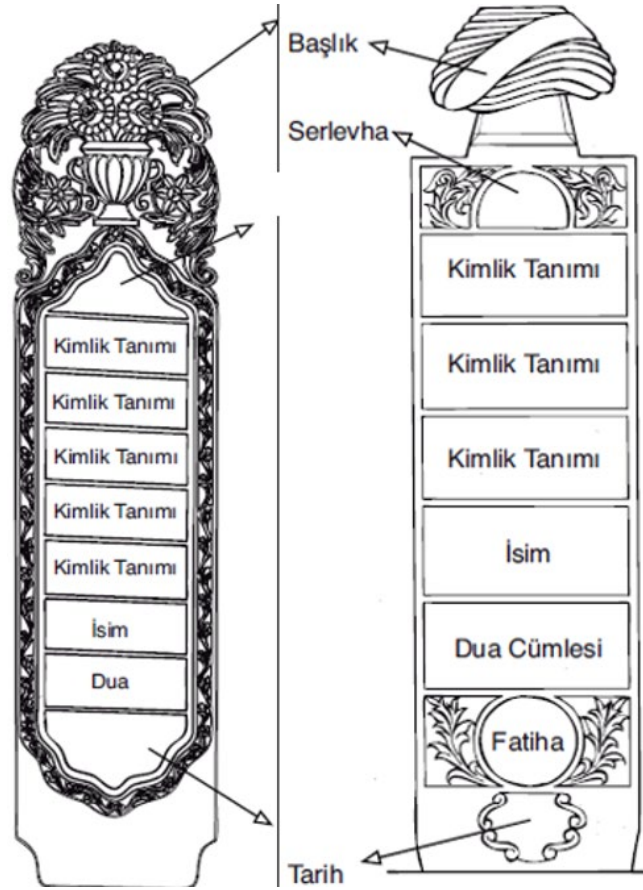
Osmanlılarda mezar taşı kitâbeleri oldukça zengin numunelerle doludur. Kendi aralarında farklılık göstermelerine rağmen erkek ve kadın mezar taşları olarak iki grupta sınıflandırılabilir. Kadın mezar taşları erkek mezar taşlarından farklı olarak başlık taşımadığı, bunun yerine zarâfetlerine yakışır bir şekilde çeşitli motiflerle bezendiği görülmektedir.³⁵ Çeşitli farklılıklar olsa da kadın ve erkek mezar taşlarının her ikisinde de mezar taşı kitâbesinin; başlık ve sembol, serlevha, kimlik, dua ve tarih olmak üzere beş farklı bölümden meydana geldiği (Görsel 1) söylenebilir.³⁶

³³ Haseki, *Plastik Açısından Türk Mezar Taşları*, 36; Beyhan Karamağaralı, *Ahlat Mezar Taşları*, 1; Çal, "Orta Asya'dan (8-9 YY) Türkiye'ye Mezar Taşlarında Yazılar", 592; Çal, "Erken Osmanlı Dönemi Mezar-Mezar Taşları", 56.

³⁴ Çal, "Türkiye'de Selçukludan Osmanlıya Türk-İslâm Mezar-Mezar Taşları", 519.

³⁵ Berk, *Zamanı Aşan Taşlar*, 29.

³⁶ Yusuf Bilen, "Birer Hat Tablosu Olarak Mezar Taşları", *Erzurum'da Gizli Kalan Cinis (Ortabahçe) Köyü Mezar Taşları* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2017), 104.

Görsel 1. Kadın ve Erkek Mezar Taşı Kitâbesi Çizimi (Süleyman Berk, Zamanı Aşan Taşlar, 31'den)

Yukarıda verilen kadın ve erkek mezar taşı kitâbelerinde de görüldüğü üzere yazının tatbik edileceği alan son derece kısıtlıdır. Bu kısıtlılık beraberinde bir takım zorluklar getirmektedir. Bu zorluklardan biri uzun ibarelerin bu kısıtlı alana sığdırılması arzudur. Bu zorluk çeşitli kalıp ifadelerin kullanılmasıyla halledilmiştir. Bir diğer zorluk ise kalıp ifadelerle birlikte yazının belirtilen alana sığdırılmasıdır. Çünkü mezar taşlarının boyutları tarihsel gelişimleri dikkatle incelendiğinde zaman içerisinde giderek küçüldüğü görülmektedir. Bu durum ise yazının tatbik alanının giderek azalması anlamına gelmektedir. Bu problem ise uygulanacak ibârelerin uygun bir tarzda istiflenmesiyle aşılabilmektedir. İstif, hattatların yazacakları ibareyi uzun uğraşlar neticesinde en uygun biçimde bir araya getirip oluşturdukları tasarımlardır.³⁷

³⁷ M. Uğur Derman, "İstif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/330.

2. Mezar Taşında Kullanılan Yazılar ve Tatbik Şekli

Mezar Taşlarında Kullanılan Yazılar: Hüsn-i hattın çeşitleri pek çok olmakla birlikte mezar taşı kitâbetinde kullanılacak olanlarının sayısı sınırlıdır. Çünkü kitap sanatları gibi göze yakın olan alanlarda kullanılan nesih, rikâ', dîvânî³⁸ gibi yazıların mezar taşı kitâbetinde kullanımı pek uygun değildir. Bunun sebebi yazıların ağız genişliği küçük olan kalemlerle yazılmasındandır. Dolayısıyla makul bir mesafeden okunabilecek hüviyette olmamalarından kaynaklı olarak bunların yerine kalem ağzı genişliği daha fazla olan ve celî³⁹ olarak yazılabilen hatların tercih edilmesi daha doğaldır.⁴⁰ Ancak geç tarihli bazı mezar taşlarında nesih ve rik'a ile yazılmış olanlarına da rastlamak mümkündür.

Tarihsel süreç içerisinde bakıldığında zaman mezar taşı kitâbetinde en çok kullanılan kûfi, sülüs ve ta'lik gibi yazılar olmuştur.⁴¹ Bu yazılar celî halleriyle mezar taşına uygulanmışlardır. Kûfi yazı karakteri gereği sert ve köşeli oluşu, sülüs yazı ise kûfinin tam aksine dik ve durağanlığın yerine hareket ve dinamikliği, ta'lik yazı ise satıra düz oturması münasebetiyle tercih edilmişlerdir.⁴²

Mezar Taşına Yazının Tatbik Şekli: Mezar taşı kitâbe yazıları iki aşamalı bir süreç neticesinde kabartma şeklinde uygulanmıştır. Birinci aşamada tatbik edilecek yazının güzel neticeler vermesi için kalemi güçlü bir hattatın elinden çıkması gerekir. Yazılması istenen ibareler hattata verilir. İşin acele olup olmamasına bağlı olarak iki farklı durum söz konusudur. Eğer iş acele ise hattat doğrudan siyah is mürekkebi ile yazıyı taşta yazar.⁴³ Böyle bir durumda yazının bazı küçük kusurlarının olması mümkündür. Ancak mezar taşına

³⁸ Geniş bilgi için bkz: M. Uğur Derman, "Nesih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/1-3; Muhittin Serin, "Rikâ'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/58-59; Ali Alparslan, "Divânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/445-446.

³⁹ Geniş bilgi için bkz: Ali Alparslan, "Celî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/265-267.

⁴⁰ Berk, *Zamanı Aşan Taşlar*, 50.

⁴¹ Berk, *Zamanı Aşan Taşlar*, 50.

⁴² Haseki, *Plastik Açından Türk Mezar Taşları*, 36.

⁴³ Berk, *Zamanı Aşan Taşlar*, 53.

uygulanacak yazının sanat kalitesinin yüksekliği hem yazıyı yazan hattattın mahâreti hem de önceden hazırlayacağı çalışmasıyla mümkündür. Bu durumda hattat yazıyı uygulayacağı zemine göre tasarlar. Tasarım işini siyah zemin üzerine (Görsel 2) zırnık mürekkebi⁴⁴ ile yapar.

Görsel 2. Şevkî Efendi'nin Zırnıkla Hazırladığı h.1301/m.1884 Tarihli Mezar Taşı

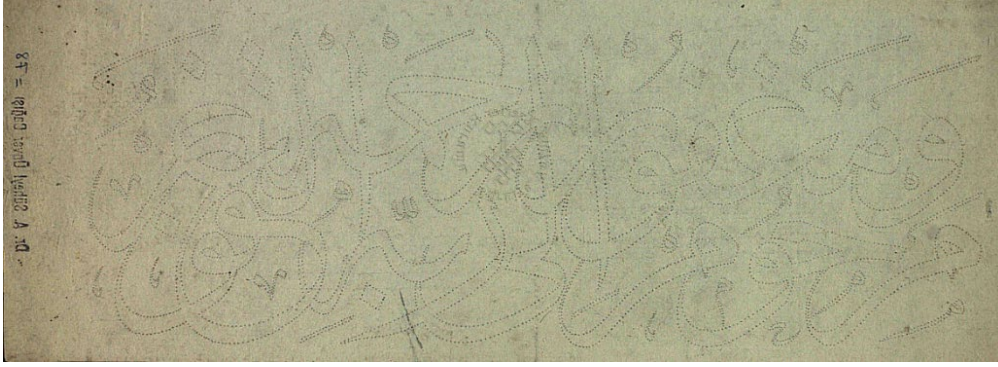
Yazısı⁴⁵

Yazılan yazının varsa pürüzleri giderilir. Tashih işleminden sonra siyah kâğıdın altına ebatları aynı olan beyaz bir kâğıt konur. Bundan sonra yazının tüm harf, hareke ve mühmel işaretleri kenarlarından kısa aralıklarla iğnelenir. Bu surette yazının tamamı iğnelendikten sonra (Görsel 3) bir alt sayfada yazının kalıbı elde edilir⁴⁶.

⁴⁴ Zırnık Mürekkebi: Dövülerek toz haline getirilmiş bir miktar zırnığı, Arap zamkı ile karıştırıp ezdikten sonra su ilavesiyle elde edilen mürekkep. (Abdulkadir Yılmaz, "Zırnık Mürekkebi", *Türk Kitap Sanatları Tabir ve İstihlaları* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2004), 382.)

⁴⁵ Mehmed Şevki Efendi, *Mezartaşı Kitâbeleri* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Süheyl Ünver Dosya, 00078), 8.

⁴⁶ Mezar taşına aktarılacak yazının hazırlanışı için îzah edilen bu usûl geçmişte kullanılan bir yöntem olarak kaynaklarımızda geçmektedir. Günümüzde teknolojinin sunduğu imkânlar çerçevesinde bu işlemler daha kolay ve daha hızlı olarak yapılabilmektedir. Söz gelimi, hazırlanacak bir mezar taşı için hattat yazıyı tasarlar. Tasarlanan bu yazı ya hattat tarafından ya da işi bilen bir uzman tarafından bilgisayar ortamına aktarılır. Bilgisayar ortamına aktarılan bu yazı bazı bilgisayar programları marifetiyle (Photoshop, Adobe Illustrator gibi) vektörel olarak çizimleri çıkarılır. Bu çizim işlemi son derece önemlidir. Çünkü tasarlanan yazının hatasız bir biçimde çıkması bu çizimlere bağlıdır. Dolayısıyla çizim ya bizzat hattat tarafından veya hattattın refâkatinde uzman programcı tarafından yapılır. Hatasız uygulanan bu işlem neticesinde eski tâbirle yazının kalıbı elde edilmiş olunur. Daha sonra CNC (Computer Numeric Control) olarak ifade edilen bir makine tezgâhında istenilen malzemeye sıfır hata ile çıkarılabilmektedir.

Görsel 3. Şevki Efendi'nin Hazırladığı İğneli Mezar Taşı Kalıp Yazısından Bir Bölüm⁴⁷

Delikli olan bu alt kalıp, yazının geçirileceği zemine yerleştirildikten sonra bir tülbentin içerisine yerleştirilen kömür tozu kâğıdın üzerinden geçirilir. Bu şekilde deliklerin altında bulunan zemine yazının noktalı hali geçer. Noktalar halinde aktarılan yazı kurşun kalem vs. marifetiyle birleştirilir. Bu şekilde yazı artık zemine geçmiştir.⁴⁸

İkinci aşama ise taş veya mermer üzerine geçirilmiş olan yazının usta bir hakkâk⁴⁹ tarafından kazınmasıdır. Bu arada hakkâkın da yazı sanatına ait bilgisinin bulunması son derece önemlidir. Netice itibariyle mezar taşına geçirilecek olan yazı ne kadar güzel yazılırsa yazılısın yanlış ellerde bir fâciaya sebebiyet verebilir. Bu yüzden geçmişte bazı hattatlar yazılarını hâk edecek ustayı ya seçmişler ya da bizzat refâkat ederek tatbikine yardımcı olmuşlardır.⁵⁰

3. Mezar Taşlarında İstifli Yazıların Kullanıldığı Yerler

Mezar taşlarıyla ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde Selçuklular, Beylikler ve Osmanlı Devleti'nin Başlangıç yıllarında birbirinden farklı mezar yapılarının olduğu görülecektir. Bu bağlamda 17. yüzyıl sonlarına kadar sadece mezar şâhîde taşı değil aynı zamanda sanduka kısmına da yazı tatbik edilmiştir.⁵¹ Ancak özellikle 17.yüzyıldan sonra

⁴⁷ Mehmed Şevki Efendi, *Mezartaşı Kitâbeleri* (Süheyl Ünver Dosya, 00078), 26.

⁴⁸ Berk, *Zamanı Aşan Taşlar*, 53; Bilen, "Birer Hat Tablosu Olarak Mezar Taşları", 105.

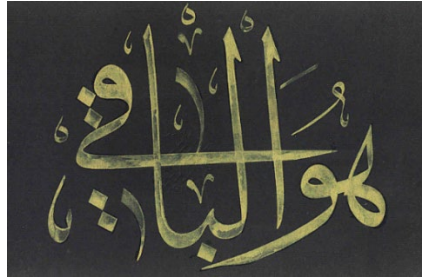
⁴⁹ Geniş bilgi için bkz: Mehmet Zeki Kuşoğlu, "Hakkâklık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/204-205.

⁵⁰ Berk, *Zamanı Aşan Taşlar*, 53.

⁵¹ Çal, "Türkiye'de Selçukludan Osmanlıya Türk-İslam Mezar-Mezar Taşları", 519.

mezar taşı yazılarının baş şâhide kısmında yoğunlaştığı ve serlevha kısmında en vurucu, en etkileyici ibâre ve kelimeler tercih edildiği görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine doğru siyaseten gücü zayıflasa da kültür ve sanat cihetiyle hâlâ cihanşümül bir devlet olduğu âşikârdır. Özellikle 19. yüzyıldan itibaren âdetâ zirveye çıkan hat sanatının en güzel numunelerini mezar taşı kitâbelerinde görmek mümkündür. Konuyu aşağıda verilen birkaç örnek üzerinden îzah etmeye çalışalım.

Mezar taşı kitâbetinde istifli yazıların en vurucu örneklerinin kullanıldığı alan serlevha⁵² kısmıdır. Burada genellikle yaratıcının sıfatları yazılıdır. Sonsuz ve kalıcı olan Allah manasında “Huve'l Bâkî” (Görsel 4) en yaygın olan ibare olmasına rağmen; Allah yaratıcı ve sonsuzdur manasında “Huve'l-hâllak'ul Bâkî” (Görsel 5), ya Allah manasında “Ya Hû” veya sadece “Hû” yine “Huve'l Hayyu'l-lezî lâ yemût” gibi yaratıcının sonsuz ve diri oluşuna, buna mukabil can sahibi her varlık gibi insan hayatının fânî olduğuna vurgu yapan (Görsel 6,7) ifadeler kullanılmıştır. Bununla beraber ölüm hadisesinin insan ruhu üzerindeki etkisinin bir yansıması olarak ah ölümdendir manasında “Âh mine'l mevt”⁵³ ve “Kullu şeyin hâlikun illâ vechehu”, “El-Hukmu Lillâh”, “Âh mine'l firâk”, “Âh firâk”⁵⁴ ve benzeri pek çok serzeniş ifadeleri (Görsel 8, 9, 10) de yazılmıştır.

Görsel 4. Şevki Efendi'nin Yazdığı “Huve'l Bâkî” Serlevha Kalıbı Yazısı⁵⁵

⁵² Berk, *Zamanı Aşan Taşlar*, 41.

⁵³ Çal, “Türkiye’de Selçukludan Osmanlıya Türk-İslam Mezar-Mezar Taşları”, 519-520.

⁵⁴ Berk, *Zamanı Aşan Taşlar*, 41-45.

⁵⁵ Mehmed Şevki Efendi, *Mezartaşı Kitâbeleri* (Süheyl Ünver Dosya, 00078), 19.

Görsel 5. “Huve'l-hâllak'ul Bâkî” Yazılı Serlevha Kalıbı⁵⁶

Görsel 6. “Huve'l hayyu'l-lezî lâ yemût” Yazılı h.1282/m.1866 Tarihli Serlevha⁵⁷

Görsel 7. “İnnâ İleyhi Râci'un” Yazılı h.1257/m.1842 Tarihli Serlevha⁵⁸

Serlevha kısmında ölüm hadisesinin insan psikolojisi üzerindeki etkisi genellikle “âh mine'l-mevt” (Görsel 8) şeklindeki serzeniş ifadeleri ile kendine yer bulur. Bu kullanım yaygın olmakla beraber aynı manayı taşıyan bazen Farsça (Görsel 10) ve son dönemlerde de Türkçe (Görsel 11) ifadelere de rastlamak mümkündür.

⁵⁶ Mehmed Şevki Efendi, *Mezartaşı Kitâbeleri* (Süheyl Ünver Dosya, 00078), 13.

⁵⁷ M. Şinasi Acar, *İstanbul'un Mezar Taşları Gelimli Gidimli Dünya* (İstanbul: Ofset Yapımevi Yayınları, 2023), 188.

⁵⁸ Berk, *Zamanı Aşan Taşlar*, 382.

Görsel 8. “Âh mine'l-mevt” Yazılı h.1321/m.1903 Tarihli Mezar Taşı Serlevhası (Dülger Mezarlığı, Akçaabat/Trabzon)

Görsel 9. “Lâ halâse mine'l-mevt” h.1307/m.1889 Tarihli Mezar Taşı (Ayasofya Camii/Trabzon)

Görsel 10. “Âh zi deste ecel âh” Yazılı h.1256/m.1841 Tarihli Serlevha Yazısı⁵⁹

Görsel 11. “Âh ölüm” Yazılı h.1341/m.1922 Tarihli Serlevha⁶⁰

⁵⁹ Muhammet Muhsin Kalkışım, “Akçaabat Mezar Taşları Üzerine Bazı Tespitler”, *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Trabzon* 3, ed. Temel Öztürk vd. (İstanbul: Seçil Ofset, 2023), 3/1578.

⁶⁰ Kalkışım, “Akçaabat Mezar Taşları Üzerine Bazı Tespitler”, 3/1577.

Görsel 12. “Huvel-hâllak’ul Bâkî” Yazılı h.1330/m.1911 Tarihli Mezar Taşı⁶¹

Görsel 13. Mezar Taşı Serlevha Detayı

Görsel 14. Mezar Taşının Ketebe Detayı

⁶¹ Acar, *İstanbul’un Mezar Taşları Gelimli Gidimli Dünya*, 227.

Tablo 1. Görsel 12'deki Mezar Şâhîde Taşının Yazılışı ve Okunuşu

Satır	Yazılışı	Okunuşu
Serlevha	هو الخلاق الباقي	Huve'l hâllaku'l bâki
1. Satır	فضائل اخلاقي و خطوط متنوعه ده اولان	Fedâil-i ahlâkî ve hutût-ı mütenevvi'ada olan
2. Satır	كمال اهليت و اقتدارى سبيله ممدوح	Kemâl-i ehliyet ve iktidârı sebebiyle memduh
3. Satır	و مقبول انام اوله رق وداع عالم فانى	Ve makbul-i enam olarak vedâ-ı âlem-i fânî
4. Satır	ايدن متحيزان رجال دولت عليه دن سابقا	Eden mütehayyizan-ı ricâl-i devlet-i 'aliyyeden sâbıkâ
5. Satır	نشان همایون قلبى ممیزی استاذ محترم	Nişân-ı hümâyûn kalem-i mümeyyizî üstâd-ı muhterem
6. Satır	مرحوم و مغفور له اديب بيمداني	Merhum ve mağfurun leh edîb-i bî-medânî
7. Satır	مولانا اسماعيل حقى سامى افندينيك روح	Mevlânâ İsmâîl Hakkı Sâmî Efendi'nin ruh-u
8. Satır	شريفنه الفاتحه	Şerîfine el-fâtîha
Tarih	۱۳۳۰	1330
İmza	كتبه تلميذا لمرحم الحاج كامل	Ketebehû tilmizi'l-merhum el-Hâc Kâmil

Mezar taşına bakıldığında genel olarak dönemin özelliklerini çok güzel yansıttığı söylenebilir. Yazıdan bağımsız şekil olarak erkek mezarı olduğu baş kısmındaki hamîdî fes⁶² şeklindeki serpuştan kolaylıkla anlaşılabilir. Mezar şâhîde taşı dikdörtgen bir alana dokuz satır/pafta halinde celî sülüs hattıyla yazılmış ve kabartma şeklinde taşta işlenmiştir. Yazının etrafı zencerek çekilmek suretiyle bir çerçeveye alındığı, serlevha kısmının sağında ve solunda kalan kısımların ise bitkisel motiflerle bezendiği görülmektedir. Yazı, Mustafa Râkım Efendi celî sülüs ekolünde gelişen Sâmî şivesinde bir üslûpla yazılmıştır. Zira harf ve

⁶² Berk, *Zamanı Aşan Taşlar*, 33; Halit Çal, "Türklerde Mezar-Mezar Taşları", *Aile Yazıları*/8, ed. Saim Sakoğlu vd. (Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, 2015), 313.

kelimelerin birbiriyle olan münâsebetleri, kaynaşmaları, uyuşmaları ve bağlantıları ile Râkım ekolünü mükemmel bir şekilde temsil etmektedir. Her paftanın arasında kontur çekilerek birbirinden ayrıldığı mezar taşında tarih kısmı gövde metni ile madalyon şeklindeki bir alana atılan ketebe kısmı arasındaki dikdörtgen bir çerçeve içerisine alınmıştır. Günümüzde mezar taşının zemini neftî yeşil ile kaplanmış, kabartma yazıları ise altın varaklıdır.

Celî sülüs yazının şaheser örnekleri arasında sayılabilecek olan bu mezar taşı kitâbesine tasarım olarak bakıldığında serlevhadan son satıra kadar mükemmel bir uyumun yakalandığı söylenebilir. Satırlardaki boşluk ve doluluk oranları oldukça âhenkli ve dengeli olduğu kendini ilk bakışta belli etmektedir. Öyle ki yukarıdan aşağıya yazıyı bir bütün olarak görmek mümkündür. Mezar taşının tasarımında dokuz satırın her biri kendi içerisinde ikili satır halinde istiflendiği görülmektedir. Serlevha, birinci, ikinci, altıncı, yedinci ve sekizinci satırda kullanılan mâkûs ۷'ler yazıda muntazam bir denge oluşturmuş gözükmektedir. Benzer şekilde üçüncü ve sekizinci satırın sonunda bulunan ve küplü olarak yapılan ۷ harfleri yazıya ayrı bir âhenk katmaktadır. Her bir satırda geçen benzer harflerin kullanımı arasındaki ahenk yazıya canlılık katmıştır. Küplü harflerin yazıya kattığı görsellik üçüncü satırda “veda-ı âlem-i”de kullanılan ۷ ve yedinci satırda “merhum ve mağfur” da geçen ۷ ve ۷ harfleri ile mükemmel bir şekilde göstermektedir. İstifte kullanılan tezyînî unsurlar, elde edilmek istenen bütünlüğe katkı sağladığı gibi asıl yazının önüne geçerek onu gölgede bırakmamış, yerinde ve ihtiyaç dâhilinde kullanılmıştır. Bu ise yazıda herhangi bir boşluğun kalmasına engel olduğu gibi gereksiz fazlalıkların da önüne geçmiş ve yazıdaki dengeye katkı sunmuştur.

Mezar taşının imza kısmı da kitâbe kısmı ile dengeli bir vaziyet göstermektedir. “el-Hâc” kelimesinde kullanılan küplü ۷ harfi kitâbenin tasarımını tamamlar mâhiyette güzel bir âhenk oluşturmuştur. İmza kısmında ayrıca mezar taşını yazan kişinin “tilmizi'l-merhum” ifadesinden merhumun talebesi olduğunu öğrenmekteyiz. Mezar taşları bize sadece yazı sanatı ile ilgili bilgi vermekle kalmaz. Daha önce değindiğimiz gibi medfunun hayatıyla ilgili bilgiler de verir. Bu mezar taşı yazısından Sâmi Efendi olarak meşhur olmuş büyük bir hat

üstadının asıl isminin İsmail Hakkı olduğunu, Sâmi ismini bir mahlas olarak kullandığını ve aynı zamanda maliye kaleminde⁶³ görevli bir memuriyetinin olduğunu öğrenmekteyiz.

Görsel 16. Mezar Taşına Ait Serlevha Detayı

Görsel 17. Tarih ve Ketebe Kısmı Detayı

Görsel 15. Hattat Mümtâz Efendi'nin h.1287/m. 1871 Tarihli Mezar Taşı⁶⁴

⁶³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 284; Ali Alparslan, *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi* (İstanbul: YKY Yayınları, 2012), 122.

⁶⁴ Berk, *Zamanı Aşan Taşlar*, 51.

Tablo 2. Görsel 15'teki Mezar Şâhide Taşının Yazılışı ve Okunuşu

Satır	Yazılışı	Okunuşu
Serlevha	لا موجود الا هو	Lâ mevcêde illâ Hû
1. Satır	دعاوى ناظرى سابق	Deâvî nâzır-ı sâbıkı
2. Satır	المرحوم المولوي	El-Merhûm el-Mevlevî
3. Satır	السيد ابوبكر ممتاز افندى	Es-Seyyid Ebûbekir Mümtâz Efendi
4. Satır/Tarih/Ketebe	كتبه سامى / في ١٩ ذى سنه ١٢٨٧ / رحمه الله عليه	Rahmetullâhi aleyh/fi 19 ZA (Zi'l-kâde) sene 1287/Ketebehû Sâmi

Görsel 15'te verilen mezar taşı kitâbesi ise yukarıda mezar taşını verdiğimiz merhum Sâmi Efendi'nin hocası Ebûbekir Mümtâz Efendi için yazdığı h.1287/m.1871 tarihli mezar taşıdır. Bu mezar taşı kitâbesi 5 satır/paftadan oluşmaktadır. Celî sülûs hattıyla kaleme alınan bu mezar taşı yukarıda verilen mezar taşından farklı olarak silindir şeklinde yapılmıştır. Mermere oyulan yazının serlevha kısmı ile ketebe kısmının etrafı bitkisel motiflerle süslendiği, gövde kısmının satır aralarının ise sadece çizgilerle birbirinden ayrıldığı görülmektedir. İkinci satırın sonundaki “المولوي” el-Mevlevî ibaresinden Mevlevî olduğu anlaşılan merhûmun bu durumu serlevhanın üst kısmında bulunan destârlı mevlevî sikkesi motifi ile de vurgulandığı görülmektedir. Bu mezar taşı kitâbesi de fevkalâde sanatlı ve istif yönünden son derece güçlü bir kitâbedir. Özellikle serlevha ve ketebe kısmı birbiriyle mütenasip bir şekilde dâirevî bir tarzda yapılmış olması kendini ilk nazarda belli etmektedir. Serlevha kısmındaki “O’ndan (Allah) başka varlık yoktur” manasında kullanılan لا موجود الا هو (lâ mevcûde illa Hû) mükemmel bir şekilde istif edilmiştir. İbarenin başındaki لا’in mürsele şeklinde yapılması o kısmın toparlanmasına imkân verdiği gibi istifin çerçeve içinde

kalmasını sağlamıştır. الا هو da kullanılan mevkûfe lamelif âdetâ sonsuzluğu temsilen içine هو'yu alması mana ile tevâfuk etmiş ve موجود kelimesinin üzerine oturtulmuştur.

Mezar taşının bir, iki ve üçüncü satırlarındaki ifadelerin kelime ve harf sayısı farklı olduğundan satırlardaki istif yoğunlukları dikkat çekici olmaktadır. Özellikle dördüncü satırda yoğunluğun daha fazla olduğu görülmektedir. Benzer bir yoğunluk birinci satırda da görülmektedir. Ancak hattatın bu yoğunlukları ustalıkla dağıttığı görülmektedir. Özellikle birinci satırda kullanılan iki, ikinci ve üçüncü satırda kullanılan birer adet mâkûs ى'ler bu yoğunluğu dağıttıkları gibi yazının dengede kalmasına katkıda bulunmuşlardır. Yoğunluğun az olduğu ikinci satırın boşlukları ise hareke ve tezyînî işaretlerle güzel bir şekilde doldurulmuştur.

Ketebe kısmında “Allah ona rahmet eylesin.” manasındaki رحمة الله عليه (rahmetullâhi aleyh) ibaresinde kullanılan küplü ح ve ع harfleri yazıya adeta müsennâ havası katan bir görsellik sunmakta ve serlevhada kullanılan küplü ج ile güzel bir denge oluşturmaktadır. Ayrıca mezar taşı kitâbesindeki yazılar baş ve vücut kısmının beliren görüntüsü gibidir.

Sonuç

İnsanoğlu belli bir zaman dilimine sahip yaşam serüveni ile ilk insandan beri ölüm hâdisesi ile karşı karşıya kalmıştır. Ölüm karşısında değişik tutum ve davranışlar sergilemiş olsalar da genel olarak cenazelerini defnettikleri ve onlar için bir mekân tahsis ettikleri görülmektedir. Türklerin tarih boyunca yaşamış oldukları yerler göz önüne alındığında geride mezarlıklar bıraktığı görülmektedir. Bu durum Türklerin ölümlerine vermiş oldukları değerlerin bir göstergesidir.

Türkler, Müslümanlığı kabul etmeden önce de sahip oldukları inançları gereği ölümlerini diğer hayata hazırlamış ve onlar için mezar yapıları inşa etmişlerdir. Sahip oldukları inanç sisteminin ve kültürel kodlarının izlerini bu yapılar üzerinde görmek mümkündür. Bu kültürel kodlar ve inanç sistemi Türk devletlerinin tamamı için söz konusu olmasa da genel olarak kabul gördüğü söylenebilir. Türklerin İslâm dinini kabul etmeleriyle birlikte sahip

oldukları bu kültürel kodlar, yeni inanç sisteminin içerisinde farklı tarzlarda tezahür etmeye devam etmiştir. Göçebe Türk kültüründe önemli bir yer tutan çadırın, mezar yapımı gibi pek çok mimarî esere olan etkisi inkâr edilemez bir boyuttadır. Çadırlardan ilham alınarak yapılan kurgan tipi mezarlar, zamanla yerini türbe veya kümbetlere bırakmıştır.

Türkler İslâmiyet'i seçtikten sonra kültürel birikimlerini yeni dininin kuralları ve hassâsiyetlerini göz önüne alarak farklı şekillerde ifade etmeye devam etmişlerdir. Kurgan tipi mezarlarda kullanılan figüratif mezar taşları olan balballar soyutlanma yoluna giderek insan bedeninin çizgisel görüntüsünü veren mezar şâhîde taşlarına dönüştürülmüştür. Bununla birlikte yeni dinin ilk temsilcileri olan Arap toplumunun ve din bilginlerinin mezar ve mezar taşı yapma konusundaki katı uygulamaları özellikle Türk milletinin İslâmlaşma süreciyle giderek yumuşadığı görülmektedir. Bu ise zamanla geniş bir alana yayılan İslâm topluluklarında geleneksel bir mezar ve mezar taşı anlayışının başlamasına kaynaklık etmiştir. Eğer Türkler geçmişten gelen geleneklerini İslâm ile yoğurmayıp ilk dönemin mezar ve mezar taşı konusundaki katı tutumlarını devam ettirselerdi, bugün ne mezar yapıları ve mezar taşlarından ne de bu yapıyla ilgili ortaya çıkan sanatlardan bahsediyor olacaktık. Dolayısıyla Türklerin İslâm kültür ve medeniyetine kazandırdığı en önemli yapılardan biri mezar taşlarıdır. Bu yeni mezar anlayışında Türkler balbalların yüklenmiş oldukları fonksiyonları İslâmîleştirerek kullanmaya devam etmişlerdir. Ancak yeni mezar anlayışında taşların üzerine figüratif şekiller yerine yazıyı kullanarak duygu ve düşüncelerini aktarma yoluna gitmişlerdir.

Karahanlılar'ın İslâm dinini seçmeleriyle birlikte adına Türk-İslâm denilen ve kendini her alanda hissettiren bir gelenek doğmaya başlamıştır. Bu gelenek kendini hemen her alanda kabul ettirdiği gibi gelişerek günümüze kadar varlığını devam ettiren büyük bir medeniyete dönüşmüştür. Türk-İslâm medeniyetinde önemli bir yer tutan mezar yapıları Selçuklular'dan Beyliklere oradan da Osmanlıya kadar kesintisiz bir süreç halinde devam etmiştir. Bu süreçte pek çok Türk-İslâm devletinde farklı mezar yapıları olsa da şüphesiz en fazla çeşitliliğin

olduğu yer Anadolu coğrafyası olmuştur. Bu topraklar üzerinde kadîm medeniyetlerin izleri ile Türkler hem kendi kültürel mîraslarını hem de İslâm kültürünü mükemmel bir şekilde harmanlayarak nev-i şahsına münhasır bir mîras bırakmayı başarmışlardır.

Türklerin bırakmış oldukları bu mîrasın en güzel örneği şüphesiz mezar taşlarıdır. Çünkü mezar taşı sadece bir şâhide taşı olarak orada yatan kişiye ait yer bilgisi vermemektedir. Mezar taşının üzerinde o medeniyetin kültürü, sanatı, duygu dünyası hâsılı toplumu oluşturan tüm kodlarını görmek mümkündür. Bu çerçevede Türkler, İslâm ile birlikte ve özellikle Anadolu coğrafyasında son derece güzel mezar taşı yapıları bırakmışlardır. Bu mezar yapıları içerisinde klasikleşen mezar taşlarının özellikle 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyıl başlarında yapılmaya başlananlar örnek verilebilir. Bu dönemdeki mezar taşları hem şekil olarak bir üslup kazanmış oldukları hem de tezyînî açıdan büyük bir olgunluğa ulaştıkları için önem arz etmektedir.

Hat sanatında yazının estetik duruş elde etmesinde harf karakterlerinin güzel olması kadar bir araya geldiklerinde oluşturdukları uyum yani istif de son derece önemlidir. Mezar taşı kitâbelerinde kullanılan alanın sınırlı oluşu bu birlikteliği zorunlu kılmaktadır. Bununla birlikte mezar taşları açık alanda ve sürekli görünür olmaları nedeniyle de hattatlar tarafından yazılan yazının hem estetik kâidelere göre güzel yazılması hem de mükemmel bir istife sahip olması hususunda çok îtinâ gösterdikleri çalışma alanları olmuştur. Bu bakımdan incelemeye çalıştığımız 19. yüzyıl mezar taşı kitâbelerindeki istifli yazılar mâhir ellerde çağın ötesine geçmeyi başarmış şaheserler olarak karşımızda durmaktadırlar. İncelemiş olduğumuz bu iki hattata ait mezar taşı hem yazının taşa işlenmesi bakımından hem istif hem de yazı kalitesi bakımından zirve uygulamalar olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Kaynaklar/References

- Acar, M. Şinasi. *İstanbul'un Mezar Taşları Gelimli Gidimli Dünya*. İstanbul: Ofset Yapımevi Yayınları, 2. Baskı., 2023.
- Açıkgözoğlu, Ahmed Sacid. "Eyüp Sultan'da Ketebeli Mezar Taşları". *Sanatsal Mozaik*.
- Açıkgözoğlu, Ahmet Sacit. "Mezar Taşı Çalışmaları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 7/14 (2009), 297-314.
- Aksoy, Mustafa. "Diyarbakır'daki Koç, Koyun Başlı Mezar Taşları ile Kilimlerde Kullanılan Damgaların Tarihi Örnekleri". *Türk Dünyası Araştırmaları* 122/240 (2019), 99-106.
- Alparslan, Ali. "Celî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/265-267. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Alparslan, Ali. "Divanî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/445-446. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Alparslan, Ali. *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi*. İstanbul: YKY Yayınları, 4. Basım, 2012.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Alyılmaz, Cengiz. "Eski Türklerde Mezar Geleneği". *Defin*. ed. Emine Gürsoy Naskali. 181-190. Kadıköy, İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 1. baskı., 2012.
- Apa Kurtişoğlu, Gülay. "Sadelikten Gösterişe Edirne Osmanlı Dönemi Mezar Taşları". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 9/16 (2018), 32-56.
- Ayanoğlu, F.İsmail. "Fatih Devri Ricali Mezar Taşları ve Kitâbeleri". *Vakıflar Dergisi* 4 (2006), 193-208.
- Başkan, Seyfi. *Karamanoğulları Dönemi Konya Mezar Taşları*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1996.
- Berk, Süleyman. *Zamanı Aşan Taşlar: Zeytinburnu'nun Tarihî Mezar Taşları*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Berk, Süleyman. *Osmanlı Mezar Taşı Kitâbelerinin Estetiği*. ed. Tahir Çelikbağ. 141-146. Elazığ: Asos Yayınevi, 2018.
- Bilen, Yusuf. "Birer Hat Tablosu Olarak Mezar Taşları". *Erzurum'da Gizli Kalan Cinis (Ortabahçe) Köyü Mezar Taşları*. 103-106. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2017.
- Bilen, Yusuf. "Türk-İslâm Medeniyeti ve Hat San'atı". *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 33 (2014), 37-57.
- Boydaş, Nihat, "Plastik Değerler Açısından Bir Mezar Taşı", IX. Millî Mevlânâ Kongresi Tebliğleri. Konya, Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1998, s. 115- 121.
- Bozer Bayraktar, Saliha. *İstanbul Karacaahmet Mezarlığı 22 Numaralı Adadaki Mezar Taşları*.

- Ankara: Gazi Üniverisitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Budak, Hatice Kübra. *Bursa Mustafakemalpaşa'daki Osmanlı Mezar Taşları*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çal, Halit. "Erken Osmanlı Dönemi Mezar-Mezar Taşları". *Fetih Öncesi Osmanlı Sanatı ve Mimarisi*. ed. Yıldırım Özbek - Ayşe Budak. 51-94. İstanbul: Literatürk Academia, 2020.
- Çal, Halit. "Karadeniz Bölgesinde 18. Yüzyıl Erkek Mezar Taşları". *Türk Kültürü ve Hacıbektâş Veli Araştırma Dergisi* 87 (2018), 103-151.
- Çal, Halit. "Orta Asya'dan (8-9 YY) Türkiye'ye Mezar Taşlarında Yazılar". 591-598. Türkistan: Turan Matbaası, 2013.
- Çal, Halit. "Türkiye Mezar Taşı Tipleri 1: Güneş Tepelikliler". *Belleten* 85/303 (2020), 645-689.
- Çal, Halit. "Türkiye'de Selçukludan Osmanlıya Türk-İslam Mezar-Mezar Taşları". *Türk İslam Sanatları Tarihi El Kitabı*. ed. Abdulkadir Dündar. 485-526. İstanbul: Grafiker Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Çal, Halit. "Türklerde Mezar-Mezar Taşları". *Aile Yazıları*/8. ed. Saim Sakoğlu vd. 295-332. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı, 2015.
- Çervonnaya, Svetlana. "Tatar ve Nogay Türklerinin İslâmî Mezar Yazıtlarında Yaşam ve Ölüm Kavramı". *Defin*. ed. Emine Gürsoy Naskali. 159-180. Kadıköy, İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 1. baskı., 2012.
- Çetin, Onur. "Osmanlı Mezar Taşlarının Önemi ve Sanatsal Boyutu". *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edibiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 43/1 (Haziran 2019), 39-52.
- Çoruhlu, Yaşar. "Eski Türklerde 'Başka Bir Dünyada Yaşantı Mekânı' Olarak Mezar (Defin) Odası". *Defin*. ed. Emine Gürsoy Naskali. 159-180. Kadıköy, İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 1. baskı., 2012.
- Demirci, Kürşat. "Kabir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/33-35. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Demiriz, Yıldız. *Osmanlı Mimarisi'nde Süsleme I Eken Devir (1300-1453)*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979.
- Derman, M. Uğur. "İstif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/330-333. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Derman, M. Uğur. "Nesih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/1-3. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Doğanay, Aziz. *Klasik Devir İstanbul Hanedan Türbelerinde Tezyinat*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Elmas, Erdal. *Balıkesir Kîtabeleri ve Mezar Taşları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler

- Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Eren, Sevinç. *Trabzon İli Gülbahar Hatun ve Tavanlı Camii Hazireleri ile Küçük İmaret Mezarlığı'ndaki Mezar Taşları*. Ankara: Gazi Üniverisitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Gökdere, Meryem. "İslâm'da Mezar Şekli: Türk-İslâm Örneği". *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (Haziran 2023), 82-106.
- Gün, Recep vd. "Veziroköprü Yöresine Bulunan 19. ve 20. Yüzyıl Osmanlı Mezar Taşları". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (2016), 45-98.
- Güven(Karamürsel), A.Alım. *XV. Yüzyıl Osmanlı Mezar Taşları (İzmit-Bursa-Edirne-İstanbul)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995.
- Hanoğlu, Canan. *Batılılaşma Dönemi Mezar Taşları (Cilt 1:Metin)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Haseki, Metin. *Plastik Açısından Türk Mezar Taşları*. İstanbul: İstanbul Devlet Güzel Sanat Akademisi, 1977.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Hattatlar*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Kalkışım, Muhammet Muhsin. "Akçaabat Mezar Taşları Üzerine Bazı Tespitler". *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Trabzon* 3. ed. Temel Öztürk vd. 3/1575-1583. İstanbul: Seçil Ofset, 2023.
- Karaca, Faruk. "Mezar Taşlarına Yansıyan Şekliyle' Türk Kültüründe Hayat ve Ölümle ilgili Bazı Değerlendirmeler". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 14/3-4 (2001), 501-512.
- Karamağaralı, Beyhan. *Ahlat Mezar Taşları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Karamağaralı, Beyhan. *Ahlat Mezar Taşları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Karaman, Hayrettin. "Ölüm, Ölü, Defin ve Merasimler". *İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri*. ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont - Aksel Tibet. 1/3-15. Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.
- Karamürsel, Alım. "Türklerde Mezar Geleneği". *Türkler*. 3/122-128. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Kuşoğlu, Mehmet Zeki. "Hakkâklık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/204-205. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Laqueur, Hans-Peter. *Hüve'l-Baki: İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Basım, 2010.
- Laqueur, Hans-Peter. *Osmanische Friedhöfe und Grabsteine in Istanbul*. Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag, 1993.
- Mehmed Şevki Efendi. *Mezartaşı Kitâbeleri*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Süheyl Ünver Dosya, 00078, 50.

- Meriç, Rıfkı Melûl. “Anadolu Türk Tarihi Vesikaları: Akşehir Türbe ve Mezarları”. *Türkiyat Mecmuası* 0/5 (1936), 141-212.
- Nefes, Eyüp. *Samsun Yöresinde Bulunan Mezar Taşları*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Önkâl, Hakkı. *Osmanlı Hanedan Türbeleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992.
- Önkâl, Hakkı. *Selçuklu-Osmanlı Sultanları ve Türbeleri*. Ankara: Vakıflar genel müdürlüğü, 1999.
- Ragheb, Youssef. “İslam Hukukuna Göre Mezar Yapsısı”. *İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri*. ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont - Aksel Tibet. 1/17-23. Türk Tarih Kurumu yayınları. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996. Basım, 1996.
- Rustamova, Muhlisahon. “Orta Asya’da Erken İslâmi Dönem Mezar Taşları”. *Anasay* 0/21 (2022), 259-306.
- Samsakçı, Mehmet. *Türk Mezar Taşı Edebiyatı-Ölüme Açılan Estetik Kapı*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 1. Basım, 2023.
- Serin, Muhittin. “Rikâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/109-110. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Türkmenoğlu, Hüseyin. *Mezar-Mezarlık ve Mezartaşları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi*. Ankara: Öztekin Matbaası, 1989.
- Uluçay, M.Çağatay. “Sürgünler”. *Bellekten* 15/60 (1951), 507-591.
- Uysal, Nacide. *Süleymaniye Camii Haziresi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Varol, Abdül Halim. *Aydın Kuşadası Adalızade Mezarlığı Osmanlı Mezar Taşları*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Yılmaz, Abdulkadir. *Türk Kitap Sanatları Tabir ve İstılahları*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2004.
- Yılmaz, Edip. “Tarihi Mezar Taşı Kitabelerinde Ayet, Hadis ve Güzel Sözlerden Örnekler”. *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2020), 428-442.
- Yüksel, Murat. *Akçaabat'ta Türk-İslam Eserleri ve Kitabeler*. Akçaabat: Akçaabat Belediyesi, Birinci basım., 2006.
- Yüksel, Murat. *Trabzon Sülüklü Şehir Mezarlığı'ndaki Tarihi Şahsiyetler ve Kitabeler*. Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Müdürlüğü, 1998.